

« Առ Յովսէփի Էմին, ի Կալկարա :

« Սիրեցեալդ իմ եւ վաղեմի բարեկամ,

« Իրաւամբ կըմեղադրեք զիս որ ձեր գրերուն կանոնաւոր կերպով չպատասխանեցի . բայց վստահ եղիք որ ոչ կողակիցս եւ ոչ ես չենք մոռցած զձեզ, որդիս ալ իր բարեկամական ողջոյնը չմոռցաւ ընելու ձեզի . անկեց ի գատ կըլսնդրէ որ զինքն ալ ձեր հին բարեկամներուն կարգը համարիր, քեպետ եւ զինքը տղայութեան ատենը միայն կըճանցնար :

« Հնդկաստանի մէջ ոչ երբեք մեծ գործ մը ունեցեր եմ : Անգամ մը յորտ Քլայվ միտքը դրաւ քէ ինծի երախտապարտ է՝ իրեն արդարացի ծանայութիւն մը ընելուս համար : Իւր ինծի ցուցուցած բարեկամական յօժարութիւնը ասոր միայն գործածեցի . աղաչեցի իրեն որ հրամանոցը համար լաւ զինուորական տեղ մը գտնէ : Այս բան 1772ին պատահեցաւ : Ստոյգ զիտեմ որ նամակիս պատասխանը գրած է . բայց կարծեմ քէ այն ատենի իշխանութեան մէջ գտնուող անձանց հետ աղէկ չէր . անկեց ի վեր Հնդկաստանի ներքին եւ արտաքին կառավարիչներէն մէկն ալ չեղաւ որ ինծի հետ մասնաւոր բարեկամութիւն ընէ . գուցէ մեշերէնէն ոմանք գտնուին որ հետս աղէկ ալ չեն : Հնդկաստանի բարեկարգութեան համար խորհրդարանին մէջ ունեցած զբաղմունքներս բնականապէս շատ հաճոյ պիտի չըլլան անոնց, որոնց կառավարութեան պակասութիւնները շտկելը ինծի կիյնար : Իմ բարեկամներս նեղութիւն կրեցին, եւ ես ալ բան մը չվաստեցիցայ . եւ սակայն աշխատանքիս աղէկ փոխարէն մը եղած կըլլար՝ քէ որ կարենայի Անգլիոյ տերութեան Հնդկաստանցւոց վրայ դրած հարկը քիչ մը քերէցընել :

« Իսկ դուք, սիրելի բարեկամ, շատ տեղ շատ փորձանքներու հանդիպէր էք . հիմա որ ձերացար՝ պետք է քիչ մը հանգչիք : Ուրախ եմ որ բարի հօր մը ընտանեկան հաճոյքը եւ մաքուր խղճմտանքի մը

մխիբարութիւնը փնտռեցիք ու գտար . անկեց դուրս ամեն բան առերեւոյր բարիք է :

« Քանի որ մեզմէ բաժնուեցար՝ շատ փոփոխութիւններ եղան հոս : Ձեր բարեկամ Նորբհմպըրքնոտի դուքսը մեռաւ . Մոնթակ տիկինը տակաւին ողջ է . երբոր զինքը տեսնեմ՝ զձեզ միտքը պիտի ձգեմ : Ռարիշ շատ փոփոխութիւններ ալ պատահեցան ձեզի հետ ճանաչութեան ընելէս ի վեր : Զձեզ Սենր-ձեյմսի պարտիզին մէջ տեսած օրս որմս մտքէն կանցներ քէ ատենով այս տերութիւնը Հնդկաստանի մեծ մասին պիտի տիրապետէ : Բայց տերութիւնները կըկանգնին ու կըկործանին . կայսերը գերի կիյնան ու կըկուրնան . կայսերութիւնը ծախսու հաճողները կայսերութեան կընասնին : Սակայն մենք ողջ ենք եւ բաւական խելք ունինք մեծամեծ արկածներու մէջ ալ մասնաւոր կերպով մխիբարուելու . եւ որովհետեւ մեծերը՝ որոնց համար այս բաներս եղած կերեւեակն՝ ստուցմէ բան մը չէն շահիր, ուրիշները պիտի նային որ օգուտ մը քաղեն : Դուք շատ մը ազնուական մտածմունքներու հոռեւ եղար ու չհասար . բայց հիմա աւելի լաւ էք՝ բան քէ ինչ որ պիտի ըլլայիք երէ յաջողութիւն գտնիք . վասն զի դուք պատուաւոր, եւ աւելի լաւ ըսեմ՝ երջանիկ մասնաւոր մարդ մըն էք : Հաւատացէք որ երէ առիթ մը գտնեմ՝ զձեզ չեմ մոռնար : Որդիս եւ տիկինս կաղաչեն որ զիրենք մտերմեղ չհանկեր :

« Խնդրելով որ ընդունիք իմ մեծարանքս եւ սիրով ողջոյնս, մնամ, ազնիւ եւ վաղեմի բարեկամ,

« Խոնարհ եւ հաւատարիմ ծառայ ձեր
ԷՏՄԸՆՏ ՊԸՐԲ :

« 29 մարտի 1789 : »

Թարգմանեաց լանդիսականէ

ՍՏԵՓԱՆ ՊԱՆԱՍՆԵԱՆ

Այ. Արեւ. Բագմ. Վարժարանին:

ՀՅՅԿԱԶՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն 1.)

Առ քաղաքորութեամբն Ռուբինեանց ի Կիլիկիա յովոք ի նոցանէ առ անի արշաւանաց սուլտանացն Եգիպտոսի որ մեծապէս վտանգէին զհատուածս լատին ազգաց յԱսորիս, հայցեցին զօգնականութիւն պապից, որ չզանդաղէին երբեք բողոք հարկանել ի նպաստ քրիստոնէիցն Արեւե-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite. 1)

A l'époque de la domination des rois roupéniens de Cilicie, plusieurs de ces princes, redoutant les attaques des sultans d'Égypte, déjà fatales aux colonies latines de la Syrie, implorèrent l'appui des papes, qui ne cessaient d'élever la voix en faveur des chrétiens d'Orient, même lorsque l'ardeur pour les croisades fut éteinte,

¹ Տես Թիւ Է, էջ 182 :

¹ Voir le numéro de juillet, page 182.

լից՝ եւս եւ յետ շիջանելոյ եռանդեան խաջակիր զօրաց, եւ միաբանեցան իմն ընդ արոողոյն Հոովմայ. այլ ոչ ընդ երկար տեսցին այսպիսի փորձք միաբանութեան. եւ Հայք բեպեա եւ ոչ այնչափ զարշէին ի Լատինացոցն որչափ ի Յունաց, սակայն կացին մնացին անշատք ի նոցանէ :

Ի կրկին կուսակցութիւնս բաժանեք յայնժամ ազգն. բնակեալքն ի Կիլիկիա՝ հուլ առ խաջակիրսն՝ յար ընդ նոսա կալով, նոցուն սովորութեանցն եւ հանդերձից, լեզուի, ասպետական կարգաց, կաշուածական իշխանութեան, եւ եկեղեցական պաշտամանց անգամ լինէին նմանողք : Գլուխ այսմ կուսակցութեան, որպէս ի նորին իսկ գրուածոցն յայտ է՝ մարքիմք համարել զսուրբն Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի, որ եւ մի է լիմաստնոց անտի Հարց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, եւ արեանառու քազաւորացն Ռուբինեանց՝ ի վերջ կոյս ԺԲ դարուն :

Սա ի գրուածս իւր, յորս գտանի եւ հետաքնին իմն նկարագիր բարուց Փրանկացն յԱսորիս, խնամով իմն զովարանէ զԼատինս, է երբեք զի եւ զիւր հայրենակիցսն ապարանէ : Եւ զայս կուսակցութիւն մարքի Հայկազունս արեւմտեայս անուանել : Իսկ ի գաւառս արեւելից ամենեւին զհակառակն էր տեսանել. զի անդ մեծաւ ուժգնութեամբ հերքեալ լինէր ամենայն փոխանակութիւն ազգայնոցն սովորութեանց եւ վարդապետութեանց ընդ լատինականացն :

Սուրբն Ներսէս ամբաստանեալ ի նոցունց՝ հարկեցաւ անբասիր զանձն առնել առաջի Լեւոնի Բ արքայի երկայնաձիգ նամակաւ պատասխանելոյ, որ եւ անկորուստ հասեալ կայ մինչեւ ցմեր ժամանակս : Այս կրկին ներհական կուսակցութիւնք գտանին եւ յաւուրս մեր. միովն սակաւք ոմանք ի Հայոց բերին ի Լատինացոցն եկեղեցի եւ հաղորդակից են Հոովմայ, այն իսկ են միաբանեալ (կաթոլիկ) Հայք. միւսովն մեծ մասն ազգին ձգի յարեւելեանն եկեղեցի եւ անմեկին կայ յարողոյն Էջմիածնի, եւ սորա են Գրիգորեանքն (Լուսաւորջականք) :

Յերկուս հիմնական խնդիրս հեռանան սորա ի դաւանութենէ հոովմականին եկեղեցւոյ եւ ի յունականն մերձեանն. քանզի զերրորդ անձն երրորդութեան դաւանին ելումն ի Հօրէ միայնոյ, եւ ջնաւանին ըստ Լատինացոց հանգանակին Էւ յորդոյ ասել, յաւելուած եկամուտ զայն համարելով ի բնագիր սրբոյ աւետարանին Յովհաննոս : Երկրորդ խնդիրն է զվիճակն հոգւոց յետ մահու

et firent acte d'adhésion au siège de Rome; mais ces tentatives de rapprochement n'eurent pas de résultats durables, et les Arméniens, sans avoir contre les Latins cette répulsion qu'ils entretenaient à l'égard des Grecs, persistèrent dans leur communion séparée.

Deux tendances partageaient alors la nation; ceux qui habitaient la Cilicie, dans le voisinage des croisés, sans cesse en rapport avec eux, s'attachaient à les imiter en tout, mœurs, costume, langage, institutions chevaleresques, hiérarchie féodale, et jusqu'aux cérémonies du culte. Le représentant de cette tendance, celui qui nous l'a fait le mieux connaître, est l'un des plus savants Pères de l'Eglise arménienne, saint Nersès de Lampron, archevêque de Tarse, issu du sang royal des Roupéniens, lequel vivait dans la seconde moitié du XIIe siècle.

Dans ses écrits, qui contiennent une curieuse peinture de la société franke dans la Syrie, il ne manque jamais de glorifier les Latins, même au détriment de ses compatriotes : ce parti est celui qu'on pourrait appeler des Arméniens occidentaux. Dans les provinces de l'est régnait un ordre d'idées tout contraire. Là était le foyer d'une résistance très-vive contre la substitution des dogmes et des usages des Latins aux usages et aux dogmes nationaux.

Saint Nersès, accusé de favoriser ces innovations, fut forcé de se justifier auprès du roi Léon II par une longue apologie qu'il lui adressa sous forme de lettre, et qui est parvenue jusqu'à nous. Ces deux points de vue tout opposés subsistent encore de nos jours : l'un qui incline une fraction des Arméniens vers l'Eglise latine et les met en communion avec Rome : ce sont les Arméniens unis; l'autre qui entraîne le reste de la nation vers l'Eglise orientale et la rattache au patriarcat d'Edchmiadzine : ce sont les Arméniens grégoriens.

Il y a dans la croyance de ces derniers deux points fondamentaux où elle s'éloigne de la foi de l'Eglise romaine pour se rapprocher de celle des Grecs. Elle admet que la troisième personne de la Trinité procède du Père seulement et désavoue le *Filioque* du symbole latin, comme une addition faite après coup au texte de l'évangéliste saint Jean. Le second point est relatif à l'état des âmes après la mort. Les Arméniens n'ont

մարմնոցն : Հայք ոչ ընդունին զմաքրարան՝ ըստ հոգիմեական առման բառիդ, եւ ձայնդ քաւարան կամ վայր քաւութեան ի նոյն միտս՝ նորաձեւութիւն իմն է ի նոցա լեզուին :

Մի ոմն ի գաղղիացի մատենագրաց՝ հրատարակեալ ի հերուն յորագրի աստ յոյժ վայելչապես եւ մեծաւ հմտութեամբ զվարդապետութիւնսն արեւելեան եկեղեցւոյ՝, եցոյց զի այն եկեղեցի (ուստի եւ Հայոցն որ միաձայն է ընդ նմա յայսմ մասին) համարի քեզոյ անցողական իմն տեղի յորում հոգիք արդարոց եւ մեղաւորաց առ հասարակ սպասեալ մնան յարութեան վերջնոյ աւուրն, եւ քեզոյ միտս պատուիրիցէ կենդանեացն աղօթս վասն մեռելոց մատուցանել : Յաւելից եւ ես ասել զի Հայաստանեայցն եկեղեցի ստեպ եւս պատուիրէ աղօթել վասն ննջեցելոց, եւ երկրորդ աւուրք հանդիսական տօնից, Յննդեան, Զատիկի, Պայծառակերպութեան, Վերափոխման, Վերացման Խաչին, սանմանեալք են ի յիշատակ հաւատացելոց ննջեցելոց² :

Բայց որ հեռագոյնս անջատեն զՀայս յարեւմտեան եկեղեցւոյ՝ է խնդիր գերագահութեան արքողոյն Հոռովայ : Մեծարել մեծարեն գարոռակալ եկեղեցւոյն այնորիկ իրրեւ գլաշորդ առաքելապետին Պետրոսի եւ գժառանգորդ միոյ ի գերագոյն արքողոց քրիստոնէութեան. սակայն խորշին մերժին ի վարդապետական եւ յեկեղեցական իրաւասութենէ նորա, եւ պանծան ինքնագլուխ իշխանութեամբ կաթողիկոսին իւրեանց, յորմէ հետեւ յաջարդք սրբոյ Լուսաւորչին ի վերջին ամաց հետեւ չորրորդի դարուն դադարեցին ի գնալոյ յառ եպիսկոպոսն Կեսարիոյ եւ ի նմանէ առնուլ զձեռնադրութիւն : եւ ոչ կրօնական եւեր է խնդիրս այս, այլ խառն եւ ի հայրենասէր նախանձաւորութենէ, որով խորշին յամենայնէ որ նուագութիւն ինչ ազգութեանն իւրեանց ածիցէ :

¹ Պ. Տեփրէ, *Արեւելեան եկեղեցի*, ի բերրին դեկտ. 1, (Հանդես երկրցոսնց Աշխարհաց) յամի 1853 :

² Են եւ այլ եւս խնդիրք, բայց ծիսականք եւեր, որովք յուսաւորչական Հայքն խտրին ի Լատինացւոց. գործինակ է հաղորդութիւնն ընդ կրկին տեսակօք, անապակ զինեալ մատուցանել զպատարագ եւ ոչ ջրախառն զինով, տօնել զտօն ծննդեանն Քրիստոսի ի 6 յունուարի ընդ Աստուածայայտութեան, եւ ոչ ի 25 դեկտեմբերի : Գիտել արժան է եւ զայս ինչ, զի Հայք եւս ըստ օրինակի Ռուսաց եւ այլոց արեւելեան ազգաց՝ յուրեան տոմարան վարին. վասն որոյ եւ տօնք նոցա ոչ ի նոյն աւուրս հանդիպին յորս եւ լատինականք :

pas de purgatoire dans le sens catholique de ce mot, et l'expression *kavarán*, lieu d'expiation, est dans ce sens un néologisme dans leur langue.

Un écrivain, qui a présenté ici dernièrement, avec autant de convenance que de savoir, un exposé des doctrines de l'Eglise orientale¹, a montré que cette église (et par conséquent les Arméniens d'accord avec elle sur ce point) admet un lieu de transition où les âmes des bons, comme celles des méchants, attendent la résurrection du jugement dernier, et dans quelle intention elle prescrit les prières des vivants pour les morts. J'ajouterai que l'Eglise arménienne recommande la fréquence de ces prières et que le lendemain des fêtes solennelles, Nativité, Pâques, Transfiguration, Assomption, Exaltation de la Croix, est marqué dans la liturgie comme consacré à la mémoire des fidèles qui sont morts dans la foi².

Mais la question qui sépare le plus profondément les Arméniens de l'Eglise occidentale est celle de la suprématie du siège de Rome. Tout en vénérant dans le chef de cette église le successeur de saint Pierre, du premier des apôtres, le titulaire de l'un des plus grands sièges de la chrétienté, ils déclinent sa juridiction dogmatique disciplinaire, en revendiquant pour leur catholicos l'indépendance que les héritiers de saint Grégoire l'Illuminateur ont toujours affectée, depuis que vers la fin du IVe siècle ils ont cessé d'aller demander l'investiture de leur dignité à l'évêque de Césarée. Cette question n'est pas simplement religieuse, elle s'est compliquée des susceptibilités d'un patriotisme jaloux de tout ce qui peut sembler porter atteinte à la nationalité.

¹ M. Desprez, *l'Eglise d'Orient*, dans la livraison du 1er décembre (*Revue des Deux-Mondes*) 1853.

² Il y a quelques autres points, mais de discipline ou rituels seulement, sur lesquels les Arméniens grégoriens sont séparés de l'Eglise latine, comme la communion sous les deux espèces, l'usage de ne verser à la messe que du vin dans le calice, au lieu d'employer le vin et l'eau, la célébration de la fête de la Nativité, le 6 janvier, avec l'Épiphanie, au lieu de la faire le 25 décembre. Il faut remarquer qu'ayant conservé le calendrier Julien ainsi que les Russes et toutes les nations chrétiennes de l'Orient, leurs solennités religieuses tombent à des époques de l'année différentes de celles où elles se rencontrent dans l'Eglise latine.

Եւ զի արդ եւս ցրուեալ են Հայք ընդ ամենայն երկիր, մի միայն զօդ ազգութեան նոցին դաւանութիւնն իւրեանց է : Ի բաց կալ անտի եւ ի կարօյնութիւն դառնալ՝ ուրացութիւն ազգի է, ասեն, եւ *փռանկա* լինել, որպիսիս կոչեն պալսարակելով զնոովմականսն : Պաշտօնատէրք են Տիրամօրն եւ սրբոց. սիրեն զմեծահանդէս արարողութիւնս կրօնից, զշքեղութիւն զարդուց յեկեղեցիս, զարտաքին զործս բարեպաշտութեան եւ զուխտագնացութիւնս ի նուիրական տեղիս :

Բազումք ի նոցանէ յաւելուն յանուն իւրեանց զպատուանունդ *մահմէտի* ի նշանակ յուխտ զնալոյ իւրեանց յերուսաղեմ. եւ նմանեն յայսմ մահմետականացն սովորութեան որ յետ յայց ելանելոյ շիրմի մարգարէին իւրեանց՝ *հաճի* անուանակոչութեամբ մեծարին : Ստեպ ստեպ պահեն Հայք պահս. զի եւ քառասնորդս ջորս ունին ի տարեոջ պահնցողութեան պատուէրք խիստք են յոյժ առ նոսա, եւ մեծաւ զգուշութեամբ կատարեն նոքա զայնս՝ եւս եւ յուղուշ եւ ի հիւանդութեան ժամանակս :

Ընդեղացեալք անդատին յայսպիսի զործս բարեպաշտութեան, որ քաջ ի բաց հեռի են ի հոգւոյ եւ ի վարդապետութեանց բողոքականացն, սակաւք ոմանք եւ դուն ուրեք ի բողոքականութիւն բերին. եւ ոչ է մարք հաշուել քան զօգիս երկու կամ երեք հազար զորսացեալսն ի քարոզչաց անգղիացոց կամ ամերիկացոց ի Չմիւռնա եւ ի Կոստանդնուպօլիս, ի Կարին եւ ի Ջուղա :

Եկեղեցական տեսչութիւն ազգին Հայոց է ի ձեռքս ազգապետի՝ որ որպէս կանխեցաք ասել՝ անդատին ի Գ դարէ հետեւ զ*Կաթողիկոսի* կամ զհանրական պատրիարքի ունի զանուն : Նորա հրամանաւն առնուն զհաստատութիւն պատրիարքութիւնք երկու, — Կոստանդնուպօլիսին (կարգեալ յամին 1461) եւ Երուսաղեմի (1511) : Չհետ նոցա համարին դասք արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց եւ երիցանց : Եւ սորա յետինքս մինչքեւ քահանայացեալք՝ պարտին ամուսնանալ :

Այսր աղազաւ ի գաւառս Հայաստանի յորս բնակիչքն չքաւորք են, երիցունքն առ ի հայրաքերոյ զպետս կարեւորս բազմութեան որդւոց՝ չկարեն շատանալ հասիւքն իւրեանց, եւ հարկին ի ձեռնարուեստ ինչ եւ կամ ի մշակութիւն անորոց եւ ի դարման անասնոց պարապել. եւ զի ոչ ունին ժամանակ զուսմամբ գալոյ՝ անփոյր առնեն զմտաւորական հրահանգօք :

Միւս եւս պատճառք կալոյ մնալոյ նոցին ի տգի-

Pour les Arméniens dispersés aujourd'hui en tous lieux, le dernier lien qui maintient encore cette nationalité est leur religion. La quitter pour embrasser le catholicisme est, dans leur opinion, se dénationaliser, devenir *frank*, comme ils le disent dans une intention répulsive. Le culte de la Vierge et des saints leur est cher ; ils aiment la pompe dans les cérémonies religieuses, la magnificence dans la décoration de leurs églises, les pratiques extérieures de piété, les pèlerinages aux saints lieux.

Un grand nombre d'entre eux joignent à leur nom le titre de *mahdessi*, indiquant qu'ils ont fait le voyage de Jérusalem, par un usage analogue à celui des musulmans qui se décorent du titre de *hadji* (pèlerin), après être allés visiter le tombeau de leur prophète. Leurs jeûnes sont très-multipliés, puisqu'ils ont quatre carêmes dans l'année ; les prescriptions qui recommandent l'abstinence sont très-sévères, et ils les observent avec une rigueur absolue, même en voyage ou en cas de maladie.

Ces instincts de dévotion, si différents de l'esprit et des doctrines du protestantisme, s'opposent à ce qu'il ne compte jamais un grand nombre de prosélytes parmi eux. On peut évaluer à 2000 ou 3000 le chiffre de ceux qui se sont laissé gagner par les prédications des missionnaires anglais ou américains à Smyrne, à Constantinople, à Erzeroum et à Djoulfa.

Le gouvernement ecclésiastique de la nation arménienne est sous la direction d'un chef suprême, qui porte, comme nous le savons déjà, depuis le IVe siècle, le titre de *catholicos* ou patriarche universel. De lui relèvent deux patriarchats diocésains, — Constantinople (érigé en 1461), et Jérusalem (1511). Sur l'échelle hiérarchique viennent ensuite se placer les archevêques, les évêques et les desservants ou *derders*. Avant d'entrer dans les ordres sacrés, les *derders* sont dans l'obligation de contracter mariage.

Il en résulte que, dans les provinces d'Arménie, où les populations sont pauvres, ces prêtres, ayant une famille souvent nombreuse à soutenir, et ne trouvant pas dans leur profession une rémunération suffisante, sont forcés d'y suppléer par une industrie manuelle, par les travaux des champs et l'élevage des bestiaux. Privés de loisir pour étudier, ils sont condamnés à négliger toute culture intellectuelle.

Une autre cause les retient dans cet état d'ignorance,

տուրեան՝ առանց բնաւ իրիք նախանձու յառաջատուրեան այն իսկ է՝ զի խափանեալք են ի բարձրագոյն ինչ վերտանել աշտիճան եկեղեցական կարգաց : Եւ խափանն այն ամուսնութիւնն է, յորմէ պարտին հեռի կալ եպիսկոպոսունք եւ միանձունք : Ի սոցանէ եւեթ օրէն է ընտրել առնուլ զեպիսկոպոսունս, զարքեպիսկոպոսունս եւ զպատրիարքունս, ըստ սովորութեան Ռուսաց եւ արեւելեաց առ հասարակ. եւ ի վանականաց կարգէ երանեն *ժարդապետքն* որոց պաշտօնն է ուսուցանել եւ քարոզութիւնս առնել : Իսկ երիցանցն գործ է կատարումն օր ըստ օրէ պաշտամանց եկեղեցոյ եւ մատակարարութիւն խորհրդոց :

Արո՞ւ կարուղիկոսութեանն Հայոց բազում տեղափոխութիւնս կրեաց ըստ օրինակի քաղաքական իշխանութեան երկրին : Վաղ ուրեմն առ Արշակունեօքն եւ Բագրատունեօք, կարուղիկոսութիւնն՝ որ մի միայն էր եւ հաստատագոյն՝ կանգուն կայր առ արքունական արքողովմայրաքաղաքն կառուցեալս ի քաղաւորացանտի, ի Վաղարշապատ, յԱրտաշատ, ի Դուին եւ յԱնի :

Իսկ իբրեւ Բագրատունիքն անկան իշխանութենէ, սկսաւ եւ արո՞ւ կարուղիկոսութեան ի սասանումն եւ ի բաժանումն գալ. եւ կարուղիկոսունք զրկեալք ի բողակացն ձոխից զորս ի բարեպաշտութենէ քաղաւորացն Հայոց ունէին, աստանդական կենօք ըստ հարկի իրաց ժամանակին զկեանսն պաճարէին : Զառաջինն ի հրամանէ կայսերացն Յունաց յանկիւն ուրեք Կապադովկիոյ վտարեալք, ապա մեկնեցան ի Սեւա լեւոն որ ի կողմանս Տօրոսի, եւ հուսկ յետոյ անկան յամուրն Հոռովկայ առ Եփրատաւ՝ զոր ետ նոցա այրին ձօսչի տը Քուրբընէ կրտսերոյ, եւ եգիպտացիք առին գայն յամին 1293 :

Ի Հոռովկայէ հալածեալք զնացին ի Սիս մայրաքաղաք քաղաւորութեանն Կիլիկիոյ. այլ յետ ամաց իննսնից ի բառնալ այնք քաղաւորութեան ձեռամբ մեմլուքացն եգիպտոսի, կարուղիկոսական իշխանութիւն անկեալ ընդ ձեռամբ այլազգեաց եւ խրքեացեալ՝ յերկուս տրոնեցաւ. մի մասն կանգնեցաւ յէջմիածին, ուրանօր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ նախ կատարեալ էր զգործ իւրոյ առաքելական քարոզութեան, եւ միւսն յաջորդեաց ի Սիս անընդհատ կարգաւ կարուղիկոսաց մինչեւ ցմեր իսկ աւուրս. այլ սորայն իշխանութիւն անձուկ է յոյժ, եւ վարի ըստ հաճոյից պէյիցն բիւրքմէնից կամ քրդաց բնակեցոց

en brisant en eux tout ressort d'émulation ; c'est l'obstacle qui les empêche de franchir les degrés inférieurs de la hiérarchie ecclésiastique. Cet obstacle est le mariage, interdit aux membres du haut clergé ainsi qu'aux moines. C'est parmi ces derniers seulement, comme c'est l'usage en Russie et dans l'Orient en général, que se recrutent les dignitaires, évêques, archevêques et patriarches ; c'est des couvents que sortent les *vartabeds* ou docteurs en théologie, qui sont chargés de l'enseignement et de la prédication. Les fonctions des *dérders* se bornent à la célébration des offices journaliers et à l'administration des sacrements.

La résidence des catholicos a été aussi instable que les destinées politiques de leur patrie. Dans les temps anciens, à l'époque de la domination des Arsacides et des Bagratides, le patriarcat, fort de son unité, se maintint debout, à côté du pouvoir royal, dans les différentes capitales que ces souverains firent bâtir successivement, Valarschabad, Artaxate, Touin et Ani.

La chute des Bagratides commença ses vicissitudes et son démembrement. Les catholicos, dépouillés du riche apanage qu'ils tenaient de la piété des monarques arméniens, n'eurent plus d'autre abri que celui qu'ils durent au hasard des circonstances. Relégués d'abord par les empereurs grecs dans un coin de la Cappadoce, puis retirés dans la partie du Taurus appelée la Montagne-Noire, ils parvinrent plus tard à se retrancher dans la forteresse de Hrom-Gla, sur l'Euphrate, qui leur fut cédée par la veuve de Josselin de Courtenay le Jeune, et que les Égyptiens leur enlevèrent en 1293.

Après avoir perdu Hrom-Gla, ils allèrent se fixer à Sis, alors capitale de la Cilicie ; mais quatre-vingt-dix ans après, ce royaume ayant été détruit par les sultans mamelouks, le patriarcat, livré à la merci des infidèles et avili, fut scindé par la création d'un siège nouveau, érigé à Edchmiadzine, aux lieux mêmes où saint Grégoire l'Illuminateur avait eu la première révélation de son apostolat. La succession des patriarches ou catholicos de Sis s'est continuée jusqu'à nos jours, mais avec une autorité très-amointrie, et sous le bon plaisir des beys turkomans ou kurdes qui se sont cantonnés dans cette province reculée de l'empire ottoman.

ի սահմանաձայրսն յայնոսիկ օսմանեան պետութեան :

Այժմու կարողիկոսն բնակէ ի վանս սրբոյ Լուսաւորչին հանդերձ վարդապետօք ոմամբք, եւ անշքարար կեայ, ցանգ անարեկելով յերեսաց ցեղապետին եկրիւք անուանելոցն Թիւրքմէնից՝ Չատըրճի Մենեմէտ աղայի որ բնակէ մերձ ի Սիս ի լեառն Խօզան օղլու իշխանին : Ի սկզբան անդ յարուն կանգնեցաւ միւս եւս արո՞ւ կարողիկոսութեան ի կղզւոջն Աղքամարայ որ ի Վանայ ծովուն . եւ զառաջինն ինքնագլուխ կացեալ, ապա եմուտ ընդ իշխանութեամբ արո՞ոյն Էջմիածնի : Այն արո՞ւ եկաց մնաց յակաստանի մինչեւ մօտ ի մեր իսկ աւուրս :

(Շարայարութիւնն յառաջիկայն):

Le titulaire actuel habite le couvent dit de Saint-Grégoire, avec quelques moines, où il vit misérablement, toujours tremblant, sous le regard du chef des Turkomans-Iourouk, voisins de Sis, le terrible Schaherdji-Méhèmet, qui réside dans la montagne, à Khusan-Oglou-khan. Dans les premières années du ^{xix} siècle, l'ile d'Aghthamar, dans le lac de Van, vit s'élever aussi un siège patriarcal, d'abord indépendant, mais qui finit par se soumettre à celui d'Edchmiadzine. Il a subsisté presque jusqu'à ces derniers temps.

(La suite au prochain numéro).

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ :

Երոսպայի ազգաց վրայ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ այս օրերս Ռուսաստանի մէջ այլ եւ այլ երկարողիներ շինուելու որոշմունքը, ինչպէս նաեւ Սեւ ծովուն մէջ քառասունի չափ վաճառական շոգենաւաց երբեւեկութեան պատրաստութիւնը :

ԳԱՂՂԻՈՅ ԳՐԱՄՈՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ :

Տերութեան որոշմամբը Գաղղիոյ դրամոց տեսակներուն կտրուածքը այսպէս պիտի ըլլայ . մէկ միլիոն ֆրանքի արծրքին մէջ 189,650 հատ 5 ֆրանքնոց, 50,000 ալ մանր ստակ . այսինքն 10,000 հատ 2 ֆրանքնոց, 25,000 հատ մէկ ֆրանքնոց, 12,500 հատ կէս ֆրանքնոց, եւ 2,500 հատ 20 հարիւրորդ : — Մէկ միլիոն ֆրանքի ոսկին այսպէս պիտի բաժնուի . 850,000 ֆրանքի քսանոց, 100,000 ֆրանքի տասնոց, 50,000 ֆրանքի հինգնոց :

ԽԱՌԱՐՈՒՄՆ ԼՈՒՍՆԻ 313 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ :

Ամսոյս 13ին հանդիպած լուսնի խաւարումը րեպէտ եւ կարգէ դուրս յատկութիւն մը չունեցաւ աստղաբաշխներու համար, բայց Փարիզու բնա-

գետներն ու լուսագիրները այն առթով մէկ երկու դիտողութիւն ըրին : Գլխաւորը այս էր որ Պերչ եւ Առնոյ անունով տակերատիպ լուսագրութեան հետամուտ գիտունները առաջուց պատրաստած ըլլալով հարկաւոր գործիքները, լուսնին պատկերը առին բոլորի վրայ այնպիսի ճշդութեամբ որ մինչեւ հիմա լուսագրութեամբ չէր կրցած առնուիլ : Խաւարման ատենը երեք անգամ հանեցին պատկերը. առաջինը տասը րոպէի մէջ, երկրորդը տասներեքինգ, երրորդը քսան : Եւ րեպէտ այն պատկերները ինչպէս որ պետք է մաքուր չեղան, որովհետեւ լուսնին ընթացքին հետ բոլորովին յարմար չէր լուսագրական գործիքին շարժմունքը, սակայն իմացուեցաւ որ երէ գործիքը աւելի լաւ շտկուի՝ փորձն ալ շատ աւելի կատարեալ կերպով պիտի յաջողի :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱՍԼԵՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.